



NAVOIYSHUNOSLIKDA MATNSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIK
MASALALARI

(Botirxon Valixo'jayev ilmiy merosi asosida)

Xasanova Dilshoda Abdug'aniyevna

Sharof Rashidov nomidagi SamDU tadqiqotchisi

holidahasanova@gmail.com

ORCID 0009-0009-8985-5630

Annotatsiya

Mazkur maqolada navoiyshunoslikda matnshunoslik va manbashunoslik masalalari Botirxon Valixo'jayevning ilmiy merosi asosida keng ravishda ommaga tahlil qilinadi. Tadqiqotda Alisher Navoiy asarlarini ilmiy o'rganishda qo'lyozma manbalarni izlash, yig'ish, tartibga solish, tavsiflash va ulardan ilmiy foydalanishning ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, matnshunoslikning adabiy, tarixiy va ilmiy asarlar matnini ilmiy-tanqidiy o'rganish hamda nashrga tayyorlashdagi vazifalari ochib beriladi. Botirxon Valixo'jayevning navoiyshunoslikka oid tadqiqotlarida manba va matn munosabatiga, qo'lyozma nusxalarni qiyosiy o'rganishga, tarixiy-adabiy dalillarning ishonchliligini aniqlashga alohida e'tibor qaratilgani ko'rsatib beriladi. Tadqiqot davomida manbashunoslik va matnshunoslikning paleografiya, arxeografiya, bibliografiya, germenevtika va boshqa yondosh fanlar bilan aloqasi hamda ularning Navoiy merosini ilmiy tadqiq etishdagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, navoiyshunoslik, Botirxon Valixo'jayev, matnshunoslik, arxeografiya, bibliografiya, germenevtika, adabiy manbashunoslik, mumtoz adabiyot.

Аннотация

В данной статье широко анализируются вопросы текстологии и источниковедения в навоиведении на основе научного наследия Ботирхона Валиходжаева. В исследовании раскрывается значение поиска, сбора, систематизации, описания рукописных источников и их научного использования при изучении произведений Алишера Навои. Также освещаются задачи текстологии в научно-критическом изучении и подготовке к публикации текстов литературных, исторических и научных произведений. Показано, что в исследованиях Ботирхона Валиходжаева, посвящённых навоиведению, особое внимание уделялось взаимосвязи источника и текста, сравнительному изучению рукописных списков, а также определению достоверности историко-литературных фактов. В ходе исследования освещается связь источниковедения и текстологии с палеографией, археографией, библиографией, герменевтикой и другими смежными дисциплинами, а также их роль в научном изучении наследия Навои.



Ключевые слова: Алишер Навои, навоиведение, Ботирхон Валиходжаев, текстология, археография, библиография, герменевтика, литературное источниковедение, классическая литература.

Abstract

This article provides an extensive analysis of textual criticism and source studies in Navoiy studies based on the scholarly legacy of Botirkhon Valikhodjaev. The study highlights the importance of searching for, collecting, systematizing, describing, and scientifically utilizing manuscript sources in the scholarly study of Alisher Navoi's works. It also examines the functions of textual criticism in the scholarly and critical study and preparation for publication of literary, historical, and scholarly texts. The research demonstrates that Botirkhon Valikhodjaev paid particular attention in his studies of Navoiy to the relationship between sources and texts, the comparative analysis of manuscript copies, and the verification of the reliability of historical and literary evidence. The study also explores the relationship of source studies and textual criticism with paleography, archaeography, bibliography, hermeneutics, and other related disciplines, as well as their role in the scholarly investigation of Navoi's legacy.

Keywords: Alisher Navoi, Navoiy studies, Botirkhon Valikhodjaev, textual criticism, archaeography, bibliography, hermeneutics, literary source studies, classical literature.

Kirish. Mumtoz adabiy merosni bugungi ilmiy tafakkur mezonlari asosida o'rganish jarayonida asarning mazmuni va badiiy xususiyatlarini tahlil qilish bilan bir qatorda, uning qaysi manbalarga asoslanganini, qanday nusxalarda saqlanganini va matnning tarixiy shakllanish jarayonini aniqlash ham muhim ilmiy vazifalardan biri sanaladi. Ayniqsa, Alisher Navoiy kabi ulkan ijodkor merosini tadqiq etishda qo'lyozma manbalar, tazkiralalar, bayozlar, tarixiy-adabiy asarlar va turli davrlarda yaratilgan nusxalarni qiyosiy o'rganish katta ahamiyat kasb etadi. Chunki yozma merosning avloddan avlodga ko'chirilishi jarayonida matn tarkibida turli o'zgarishlar, farqlar yoki nusxaviy tafovutlar yuzaga kelishi mumkin. Bunday holatlarni aniqlash va ilmiy asosda baholash esa matnshunoslik hamda manbashunoslikning o'zaro aloqador faoliyatini talab qiladi.

Manbashunoslikning asosiy vazifasi yozma manbalarni izlash, topish, yig'ish, tartibga solish, tavsiflash va keyingi ilmiy tadqiqotlar uchun tayyorlashdan iborat. Yozma manbalarni muayyan tartibga keltirish orqali ularning mazmuni, kelib chiqishi, davri, tili va ilmiy qiymatini aniqlash imkoniyati kengayadi. Siz yuborgan manbada ham manbashunoslik yozma manbalarni yig'ish, qidirib topish, tartibga solish va ulardan ilmiy foydalanish yo'llarini o'rganuvchi fan sifatida izohlangan. Shu jihatdan navoiyshunoslikda manbashunoslik Alisher Navoiy hayoti va ijodiga oid ma'lumotlarning ishonchliligini aniqlash, mavjud qo'lyozmalarni tasniflash hamda shoir asarlarining manba asoslarini belgilashga xizmat qiladi. Matnshunoslik esa mavjud yozma nusxalar asosida muayyan asarning ilmiy asoslangan matnini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan muhim filologik yo'nalishdir. Manbada matnshunoslik adabiy, tarixiy va ilmiy asarlar hamda tarixiy hujjatlar



matnini ilmiy-tanqidiy o'rganish va nashr qilish bilan shug'ullanuvchi soha sifatida belgilanadi. Demak, Navoiy asarlarining turli qo'lyozma nusxalarini o'zaro qiyoslash, ulardagi farqlarni aniqlash, matnning shakllanish tarixini kuzatish va ishonchli variantni belgilash navoiyshunoslikdagi matnshunoslik tadqiqotlarining muhim tarkibiy qismini tashkil etadi.

Mazkur masalalarni o'rganishda Botirxon Valixo'jayevning ilmiy merosi alohida o'rin tutadi. Olimning navoiyshunoslikka oid tadqiqotlari Navoiy ijodini faqat badiiy-estetik jihatdan emas, balki tarixiy, manbashunoslik va matnshunoslik nuqtayi nazaridan ham tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi. Uning ilmiy yondashuvlarida yozma manbaning ishonchliligi, uning yaratilish sharoiti, nusxalar o'rtasidagi farqlar va manbaning Navoiy ijodini o'rganishdagi ilmiy qiymatini aniqlash muhim metodologik omil sifatida namoyon bo'ladi. Navoiyshunoslikda tazkira, manoqib, holot, hasbi hol, bayoz, majmua va boshqa adabiy manbalar ham muhim ilmiy dalil vazifasini bajaradi. Xususan, tazkiralarda ijodkorning ismi, taxallusi, hayoti, ijodiy faoliyati va asarlariga doir ma'lumotlarning berilishi ularni adabiy manbashunoslik uchun qimmatli manbaga aylantiradi. Bayozlarda esa turli shoirlarning she'rlari va ular haqidagi ma'lumotlarning jamlanishi mumtoz adabiy jarayonni tiklash imkonini beradi. Bunday manbalarni kompleks o'rganish Navoiy ijodiy merosining tarixiy-adabiy muhitini yanada aniqroq yoritishga yordam beradi. Shu nuqtayi nazardan, Botirxon Valixo'jayev ilmiy merosini matnshunoslik va manbashunoslik mezonlari asosida o'rganish navoiyshunoslik taraqqiyotining muhim jihatlarini ochib berish imkonini beradi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi olimning ilmiy qarashlari va tadqiqot tajribasi asosida Navoiy merosini o'rganishda manba bilan ishlash, matnni qiyosiy tekshirish va ilmiy xulosaga kelish tamoyillarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi navoiyshunoslik, adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning o'zaro bog'liqligi tamoyiliga asoslanadi. Tadqiqot obyekti sifatida Alisher Navoiy merosini o'rganishga xizmat qiluvchi yozma manbalar hamda Botirxon Valixo'jayevning navoiyshunoslikka oid ilmiy qarashlari olinadi. Tadqiqot jarayonida manbalarni aniqlash, tasniflash, qiyoslash, tarixiy-filologik tahlil qilish va ilmiy umumlashtirish usullaridan foydalaniladi. Avvalo, **manbashunoslik yondashuvi** asosida Navoiy ijodiga aloqador yozma manbalar kelib chiqishi, shakli, tili, davri va mazmuniga ko'ra guruhlashtiriladi. Manbalarni tasniflash ularning ilmiy qiymatini belgilash va kerakli ma'lumotni izchil tahlil qilish imkonini beradi. Siz taqdim etgan manbada yozma manbalarni kelib chiqishi, tili, davri, shakli, janri, yozuv material va mazmuniga ko'ra tasniflash mumkinligi ko'rsatilgan. Ushbu tamoyil Navoiy merosiga oid manbalarni tizimli o'rganishda metodik asos sifatida qabul qilinadi.

Ikkinchidan, **qiyosiy-tarixiy metod** orqali qo'lyozma nusxalar, tazkiralalar, bayozlar va boshqa adabiy manbalardagi ma'lumotlar o'zaro solishtiriladi. Bunda bir manbada qayd etilgan ma'lumotning boshqa manbalarda qanday aks etgani, vaqt o'tishi bilan ma'lumotlarda qanday o'zgarishlar yuz bergani va muayyan xabarning tarixiy asoslari aniqlanadi. Bu usul Navoiy hayoti, ijodi va adabiy muhitiga oid ma'lumotlarning ishonchlilik darajasini





belgilashga xizmat qiladi. Uchinchidan, **matnshunoslik tahlili** qo'lyozma nusxalar va nashr variantlaridagi tafovutlarni aniqlashga yo'naltiriladi. Matnshunoslik manbashunoslik bilan eng uzviy bog'langan sohalardan biri bo'lib, uning vazifasi matnni ilmiy-tanqidiy o'rganish va nashrga tayyorlash bilan belgilanadi. Shu asosda Navoiy asarlarining turli nusxalarini qiyoslash, variantlarning o'ziga xos xususiyatlarini belgilash va matnning tarixiy shakllanish jarayonini aniqlash tadqiqotning muhim metodik yo'nalishini tashkil etadi. To'rtinchidan, tadqiqotda **kompleks filologik yondashuv** qo'llanadi. Bunda matnni o'rganishda faqat uning ichki mazmuni bilan chegaralanib qolmasdan, qo'lyozmaning tashqi xususiyatlari, yozuv shakli, qog'ozi, kitobat xususiyatlari va boshqa belgilar haqidagi ma'lumotlardan ham foydalanish ko'zda tutiladi. Mazkur jihatdan paleografiya qo'lyozmaning yozilish o'rni va vaqtini aniqlashda, filigranologiya esa qog'ozdagi suv belgilarini o'rganish orqali qo'lyozmaning davrini belgilashda yordam berishi mumkin. Beshinchidan, **germenevtik yondashuv** orqali matnning mazmuniy qatlamlari, tarixiy-kontekstual xususiyatlari va muayyan ifodalarning mazmuni sharhlanadi. Manbada germenevtika qadimgi yozma yodgorliklar va mumtoz asarlarni dastlabki mazmunini tiklash maqsadida sharhlash hamda talqin qilish bilan bog'liq soha sifatida izohlangan. Bu metod Navoiy asarlaridagi tarixiy, falsafiy va badiiy mazmunni manba bilan bog'liq holda anglash imkonini beradi.

Shunday qilib, tadqiqot metodologiyasi tarixiylik, ilmiy xolislik, qiyosiylik, manbaga tayanish va kompleks filologik tahlil tamoyillariga asoslanadi. Ushbu metodlarning o'zaro uyg'unligi Botirxon Valixo'jayev ilmiy merosini navoiyshunoslikdagi matnshunoslik va manbashunoslik masalalari nuqtayi nazaridan izchil tadqiq etish hamda olim qarashlarining zamonaviy filologik tadqiqotlar uchun ahamiyatini ochib berishga imkon yaratadi.

Adabiyotlar sharhi. Navoiyshunoslikda matnshunoslik va manbashunoslik masalalarini tadqiq etishda, avvalo, yozma manbaning tabiati, uni aniqlash, tavsiflash, tasniflash va ilmiy muomalaga kiritish bilan bog'liq nazariy qarashlarga tayanish zarur. Siz taqdim etgan manbada manbashunoslik yozma yodgorliklarni izlash, yig'ish, tartibga solish va ulardan ilmiy foydalanish yo'llarini o'rganuvchi fan sifatida tavsiflanadi. Shuningdek, manbashunoslikning adabiy, tarixiy, ilmiy va folklor manbashunosligi kabi yo'nalishlarga ajratilishi uning keng qamrovli ilmiy tizim ekanini ko'rsatadi. Adabiy manbashunoslik nuqtayi nazaridan mumtoz adabiyot namunalari bilan bog'liq tazkira, manoqib, holot, hasbi hol va bayozlarning ilmiy qiymati alohida ahamiyatga ega. Bunday manbalarda ijodkorning tarjimai holi, taxallusi, ijodiy faoliyati, asarlari va adabiy muhitiga doir ma'lumotlar saqlanadi. Ayniqsa, tazkiralar mumtoz adabiyot vakillarining hayoti va ijodini tiklashda muhim tarixiy-adabiy dalil vazifasini bajaradi. Shu jihatdan Navoiyshunoslikda tazkiraviy materiallarni o'rganish shoirning ijodiy faoliyatini davr adabiy muhiti bilan bog'lash imkonini beradi.

Manbada bayozlar ham adabiy manbashunoslikning muhim obyektlaridan biri sifatida ko'rsatiladi. Ularda bir necha ijodkorlarning she'rlari jamlanganligi sababli, bunday qo'lyozmalar ayrim asarlarning tarqalish doirasi, mualliflik masalalari va adabiy jarayon





haqida qo'shimcha ma'lumot berishi mumkin. Demak, Navoiy merosini tadqiq etishda faqat shoirning alohida asarlari bilan cheklanib qolmasdan, ularning turli qo'lyozma to'plamlaridagi mavjudligi va matniy variantlarini ham hisobga olish ilmiy jihatdan muhimdir. Matnshunoslikka oid qarashlarda esa asarning ilmiy-tanqidiy matnini shakllantirish masalasi markaziy o'rin egallaydi. Manbada matnshunoslik adabiy, tarixiy va ilmiy asarlar matnini ilmiy-tanqidiy o'rganish va nashr qilishga yo'naltirilgan filologik soha sifatida izohlangan. Uning manbashunoslik bilan chambarchas aloqadorligi ham alohida ta'kidlangan. Bu qarash Navoiy asarlarining ilmiy nashrlarini tayyorlashda qo'lyozma manbalarni oldindan chuqur o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning metodologik asoslarini kengaytirishda matnshunoslikka yondosh bo'lgan paleografiya, arxeografiya, germevntika, bibliografiya va filigranologiya kabi fanlarning imkoniyatlari ham muhimdir. Masalan, paleografik tahlil qo'lyozmaning yozuv xususiyatlari orqali uning davri va kelib chiqishini aniqlashga yordam beradi; filigranologik kuzatuvlar qog'ozdagi suv belgilarini o'rganish orqali qo'lyozmaning sanasi va yaratilgan joyi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. Botirxon Valixo'jayevning ilmiy merosini mazkur nazariy asoslar bilan bog'lab o'rganish uning navoiyshunoslikdagi tadqiqotlarini manba, matn va tarixiy kontekst birligi asosida baholash imkonini beradi. Olimning ilmiy faoliyati Navoiy merosini o'rganishda mavjud manbalarni tanqidiy ko'z bilan ko'rib chiqish, turli ma'lumotlarni qiyoslash va ilmiy xulosalarni dalillar asosida shakllantirish zarurligini ko'rsatadigan muhim ilmiy tajriba sifatida baholanishi mumkin.

Shunday qilib, mavjud nazariy qarashlar navoiyshunoslikda matnshunoslik va manbashunoslikni alohida-alohida emas, balki yagona tadqiqot tizimining o'zaro bog'langan yo'nalishlari sifatida ko'rishga asos beradi. Manbashunoslik ishonchli materialni aniqlash va tizimlashtirishga xizmat qilsa, matnshunoslik ana shu materiallar asosida asarning matniy holatini tiklash va ilmiy nashrini shakllantirishga imkon beradi. Mazkur ikki yo'nalishning uyg'unligi Botirxon Valixo'jayev ilmiy merosining navoiyshunoslikdagi o'rnini belgilashda muhim metodologik mezon bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Navoiyshunoslikda matnshunoslik va manbashunoslik masalalarini Botirxon Valixo'jayev ilmiy merosi asosida o'rganish, avvalo, manba va matn o'rtasidagi uzviy munosabatni aniqlashni taqozo etadi. Mumtoz adabiy asarning bizgacha yetib kelgan shakli ko'pincha yagona qo'lyozma nusxa bilan chegaralanmaydi. Turli davrlarda ko'chirilgan nusxalar, bayozlar, tazkiralalar va boshqa yozma manbalar bir asarning matni va uning tarixiy talqini haqida turlicha ma'lumot berishi mumkin. Shu sababli Navoiy asarlarini o'rganishda manbalarni yig'ish va tavsiflash bilan bir qatorda, ularni o'zaro qiyoslash ham muhim ilmiy bosqich hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Navoiy ijodini manbashunoslik asosida o'rganishda manbalarni oddiy ma'lumot tashuvchisi sifatida emas, balki o'zining yaratilish tarixi, tarkibi va ilmiy qiymatiga ega bo'lgan mustaqil obyekt sifatida baholash zarur. Manbalarni kelib chiqishi, tili, davri, shakli, janri va mazmuniga ko'ra tasniflash ularni izchil o'rganishga imkon beradi. Navoiyshunoslik uchun adabiy manbalarning alohida ahamiyati shundaki,





ularda shoir hayoti va ijodiga doir bevosita yoki bilvosita ma'lumotlar mujassam. Tazkiralarda ijodkorlarning tarjimai holi va ijod namunalariga oid ma'lumotlar berilishi ularni Navoiy davri adabiy muhitini o'rganishda muhim manbaga aylantiradi. Shuningdek, Navoiy tomonidan yaratilgan ayrim holot asarlarining o'zi ham adabiy-madaniy muhitni o'rganish uchun muhim manbashunoslik materialini taqdim etadi.

Tahlil jarayonida matnshunoslikning asosiy vazifalaridan biri turli nusxalar o'rtasidagi tafovutlarni aniqlash ekanligi namoyon bo'ladi. Bir asarning turli qo'lyozmalarida ayrim so'zlar, misralar, baytlar yoki parchalarning farqli shaklda uchirishi mumkin. Bunday farqlarni aniqlamasdan turib, asarning ilmiy asoslangan matnini yaratish qiyin. Shuning uchun matnshunoslik manbashunoslik tomonidan to'plangan materialni chuqur filologik tahlildan o'tkazadi. Mazkur jarayonda qo'lyozmaning tashqi xususiyatlari ham e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Paleografik belgilar, yozuv shakli, qog'oz xususiyatlari va suv belgilari qo'lyozmaning yaratilish davri yoki joyini aniqlashda yordamchi dalil vazifasini bajaradi. Demak, matnni tiklash faqat lingvistik yoki adabiy tahlil bilan cheklanmay, qo'lyozmaning moddiy xususiyatlarini o'rganishni ham talab etadi.

Manbashunoslik kerakli manbalarni izlab topadi, ularni tartibga soladi, tavsiflaydi va ilmiy foydalanishga tayyorlaydi. Matnshunoslik esa ushbu materiallar asosida matnning turli variantlarini tekshiradi va ilmiy-tanqidiy matnni shakllantirishga intiladi. Manbada ham adabiy manbashunoslikning matnshunoslik uchun material yetkazib berishi hamda manbalarni yig'ish, tartibga solish va tavsiflash zarurligi qayd etilgan. Bu jihat Botirxon Valixo'jayevning navoiyshunoslikdagi ilmiy yondashuvini baholashda ham muhimdir. Uning ilmiy merosini o'rganish Navoiy ijodini faqat tayyor nashrlar asosida talqin qilish yetarli emasligini, balki asarlarning manba bazasi, qo'lyozma an'anasi va tarixiy-adabiy muhitini ham tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi. Tahlil natijalariga ko'ra, navoiyshunoslikdagi matnshunoslik tadqiqotlarini boshqa yordamchi filologik fanlar bilan uyg'unlashtirish ilmiy xulosalarning ishonchliligini oshiradi. Arxeografiya qadimiy yozma yodgorliklarni qayta ishlash va e'lon qilish masalalariga, paleografiya qo'lyozmaning tashqi belgilariga, germeneytika matn mazmunini sharhlashga, bibliografiya esa tegishli ilmiy manbalarni tizimlashtirishga xizmat qiladi.

Ayniqsa, germeneytik yondashuv Navoiy asarlarining mazmunini tarixiy sharoit bilan bog'lab talqin qilishda muhim ahamiyatga ega. Matnni faqat uning hozirgi shakli asosida emas, balki yaratilgan davrning adabiy, ijtimoiy va ilmiy muhitini hisobga olgan holda sharhlash asarning mazmuniy qatlamlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. **Mukammal asarlar to'plami**. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1987–2003.
2. Alisher Navoiy. **Xamsa**. – Toshkent: Fan, 1960.
3. Alisher Navoiy. **Majolis un-nafois**. – Toshkent: Fan, 1961.





TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR



4. Alisher Navoiy. **Nasoyim ul-muhabbat.** – Toshkent: Fan, 1968.
5. Valixo‘jayev B. **O‘zbek adabiyotshunosligi tarixi.** – Toshkent: O‘zbekiston, 1993.
6. Valixo‘jayev B. **Mumtoz siymolar.** – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002.
7. Valixo‘jayev B. **Alisher Navoiy va uning adabiy merosi.** – Toshkent: Fan, 1991.
8. Valixo‘jayev B. **O‘zbek adabiyotshunosligi tarixi.** – Toshkent: O‘zbekiston, 1993.
9. Abduqodirov A. **O‘zbek matnshunosligi asoslari.** – Toshkent: Fan, 2005.
10. Hasanov M. **Manbashunoslik.** – Toshkent: Universitet, 2019.
11. Madraimov A., Fuzailova G. **Manbashunoslik.** – Toshkent: Fan, 2008.
12. Lixachev D.S. **Tekstologiya: qisqacha ocherk.** – Moskva: Nauka, 1964.